

НОВО ВУЈОШЕВИЋ, ТИТОГРАД

КРИТИЧКО ПРОМИШЉАЊЕ БОГИШИЋЕВОГ МЕТОДА АНКЕТИРАЊА

О Богишићевој анкети постоји бројна литература. Она се углавном односи на проблеме коришћења анкетног материјала, на настанак анкете, на систематизацију анкетног материјала, на карактеристике респондента који су одговарали на анкету на опсег и садржај питања и сл.¹ Најобимнија литература је ипак она која се односи на коришћење резултата анкете приликом обраде питања из области обичајног права. Интересантно је уочити да су у досадашњој литератури о Богишићевој анкети потпуно занемарени проблеми као што су вредновање саме анкете са становишта научно-методолошких принципа, усаглашеност садржаја анкете са постављеним пројектним задатком, прилагођеност питања тематским садржајима анкете, дефиниција питања, мотивисаност испитаника да дају искрене и тачне одговоре, прилагођеност питања карактеристикама респондента, међусобни утицај респондента у току спровођења анкете, проблем савремене обраде анкетног материјала и сл.

У овом напису ће се расправљати управо о већ нотираним проблемима.² Прецизније речено, овдје ће се настојати да се о назначеним проблемима критички разматра, тј. да се што јасније издиференцира оно што се може назвати достигнуће, односно квалитет, од онога што је мањкавост, што је недостатак или једностраност. Наравно, циљ истраживања одређених ма-

¹ Међу ауторима који су се бавили Богишићевом анкетом, посебно треба истаћи А Соловјева, С. Боровског, Б. Недељковића, Н. Мартиновића, С. Пуповија и Т. Никчевића. Т. Никчевић је досад најпотпуније и методолошки најкоректније презентирао анкету и њене резултате. Ријеч је о анкети из 1873. године и њеним допунама из 1892—1898. године, која се појавила у издању Црногорске академије наука и умјетности, Српске, Босанске, Косовске академије наука и Историјског института СР Црне Горе, Титоград, 1984. године.

² Анализа је овдје усредсређена на анкету, коју је Богишић спровео у току 1873. године.

њкавости или једностраности је да се грађа која је добијена Богишићевом анкетом реалније процјењује, да јој се да реални значај. Осим тога, мислимо да ће овакав поступак користити онима који се баве емпиријским истраживањима, нарочито на плану унапређења метода за прикупљање искуствене грађе.

1. Анкета као досљедна операционализација истраживачког пројекта, истраживачког задатка

Богишић, наравно, није правио научно-истраживачке пројекте као што се то данас чини. Но, и поред тога, сасвим је евидентно да је Богишић претходно имао јасан програм и план истраживања са прецизно одређеним циљевима. Анкета о којој је овдје ријеч представља досљедну операционализацију претходно замишљеног програма истраживања. Наиме, познато је да је Богишић програмом истраживања настојао да што детаљније истражи и опише обичајно право, или боље речено народни живот у основним друштвеним групама, друштвеним заједницама. Богишић је сасвим јасно одредио циљеве које је истраживањем желио постићи. То је прије свега израда грађанског законика за књажевину Црну Гору, као и да се научно детаљније објасне друштвени контексти обичајног права. Наравно, ова два циља нијесу одвојена већ су међусобно повезана и условљена. Наиме, тежња да се научно објасни и истражи обичајно право истовремено доприноси успјешној кодификацији, успјешнијој изради грађанског законика. Но, ипак се не могу поистовјетити ова два циља, јер је научни циљ шири и трајнији, тј. значај добијених података овом анкетом надмашује један практичан задатак као што је израда грађанског законика.

Што се тиче обима анкете, чини се да је израда грађанског законика као практични циљ истраживања добио превагу над тежњом да се дубље изуче и објасне одређене друштвене појаве. Ово је, чини се, донекле допринијело да се анкета преоптерети питањима. То се првјенствено огледа у чињеници да је она садржавала око 2 хиљаде питања, јер се тежило да обухвати више сегмената друштвеног живота које је требало кодификовати. Тако су анкетом обухваћени слједећи тематски блокови: шира фамилија, ужа фамилија, родство изван куће, диоба фамилије и задруге, заштита сирота, женска крађа у кући, наслеђство, ствари, обавезе, државно право, економски одношаји, разреди и слојеви народа, одношаји сељака с господаром земље, црквени одношаји, поступак изван суда, поступак у суду, казнено право, крвна и уопште освета и миренење, међународно право и чета, хајдуци и ускоци.

Очигледно да је обухваћен широки спектар проблема и да је то неминовно утицало да се неки проблеми опширно захвате,

неки само дјелимично, а неки, као што је женска крађа у кући, уопште нијесу захваћени. То значи да се ово донекле негативно одразило на квалитет добијених података, добијене искуствене евиденције. Осим претходног, реално је претпоставити да је овако обимна анкета демотивационо дјеловала на респонденте. Познато је, наиме, да обимне анкете демотивишу испитанике и да се то негативно одражава на квалитет добијених података. Но, и поред тога, треба имати у виду да је у времену спровођења анкете била друкчија ситуација, друкчији однос према анкети и анкетирању. То је, наиме, вријеме кад је владала већа радозналост према оваквом послу, а нарочито према ауторитету као што је био Богишић. Осим тога, у традиционалном друштву нема убрзаног ритма друштвено-економског живота, па су људи спремнији на дуже разговоре, на епско приповиједање. Према томе, савремене околности се не могу идентификовати са околностима које су иманентне традиционалном друштву, јер у савременим условима људи су напосто „бомбардовани” разним анкетама. Осим тога, ритам живота људима у савремени условима не дозвољава да дуго и натенане разговарају. Из овог произилази да је анкета са много питања мање демотивационо дјеловала у Богишићево вријеме, него што дјелује у савременим условима, у савременим околностима.

2. Класификација и систематизација питања

Приликом конструкције анкете сваком истраживачу се поставља проблем како класификовати питања у анкети, како их систематизовати. Другим ријечима, проблем је у томе да се питања групишу по тематским цјелинама, сходно дефинисаном програму истраживања, и да се направи логичан слијед између се ова питања. Ово је значајно из више разлога.

Прво, немогућа је обрада и анализа анкете ако претходно није извршена њена класификација и систематизација. Друго, немогуће је планирати обухват анкете ако претходно нијесу прецизиране теме, односно тематска подручја за која треба прикупити искуствену евиденцију. Треће, ако питања нијесу сређена и класификована по неком унутарњем логичном тематском слиједу, испитаник се демотивише и деконцентрише. Другим ријечима, испретурана питања, без реда и поретка, напосто збуњују респондентата, што код њега ствара одбојност према садржају анкете.

Овдје се логички намеће питање вредновања Богишићево анкете са становишта њене класификације и систематизације.

Одмах се може рећи да је овај задатак Богишић успјешно обавио. То се првенствено односи на поштовање „природе” структуре друштвеног живота онога доба. Он, наиме, структурира анке-

ту, односно њен садржај, сходно облицима друштвеног живота који су одређени као предмет истраживања. При томе се полази од примарног облика људског удруживања (породице), преко ширих (братства и племена), па до државе, државне заједнице. Овдје је у извјесном смислу поремећен логички слијед од појединачног, преко посебног до општег, мада то није имало неких негативних реперкусија на класификацију и систематизацију анкете. Ријеч је о томе што сетови питања почињу од породичне задруге, а поштовање претходног принципа захтијева да се почне од уже фамилије, од уже породице. На први поглед се може замјерити Богишићу што је предимензирао сетове питања који се односе на породицу, на породичне односе. То је донекле утицало на поремећивање равнотеже између тематских блокова анкете. Но, ако се дубље промисли, Богишићево опредјељење је оправдано и објективно условљено.

О чему је, заправо ријеч?

Богишић је сасвим исправно примјетио, а на то су утицале објективне друштвене околности, да је породица у његовом времену била основни облик друштвеног живота. Она је, у ствари, била тотална друштвена група у којој су се одвијали скоро сви животни процеси. У породици се, наиме, производило, трошило, у њој се вршила репродукција потомства, она је била васпитно-образовна и морална група. Једном ријечју, породица је тотална друштвена група која је задовољавала скоро све потребе њених чланова. Имајући ово у виду, Богишић је пошао од исправног методолошког принципа: ако се испита и објасни овај облик људског удруживања, онда ће се лакше и свестраније истражити и објаснити и остали облици друштвености. Ово исто важи за народне, односно правне обичаје. Наиме, многи правни и народни обичаји везани су за породицу, за породични живот. Ако се они овдје подробно уоче и испитају, то је гаранција да се могу објаснити и истражити и у другим облицима људског удруживања.

Примјећује се да се Богишић доста задржао на проблему породичне задруге. Чини се да су сетови питања везани за породичну задругу посебно зналачки и подробно систематизовани и класификовани. Пажња Богишића да подробно и систематски испита породичну задругу је условљена са више чинилаца. Један од њих је чињеница што је у то доба у Црној Гори већ била задруга у исчезавању, у нестајању. Но, она је и даље била у свјежем сјећању народних паметара, познавалаца друштвеног, односно породичног живота. Осим тога, у то вријеме су постојали и конкретни примјери функционисања породичних задруга. То је, управо, Богишића мотивисало да што подробније истражи породичну задругу, да отргне од могућег заборава ову, по много чему занимљиву институцију за ондашње истраживаче. Осим тога, Богишић је породичну задругу сматрао савршеним моделом друштвеног живота, друштвене организације у прошлости. Посматрајући

је као такву, чини се да ју је у неку руку сматрао и могућим моделом будућег живота, нарочито у словенским земљама.

Подробнија анализа систематизације и класификације питања открива одређена понашања и то, како унутар одређеног тематског блока, тако и између различитих тематских подручја. У оквиру тематског блока „шифра фамилија” (задруга) питање б. се донекле поклапа са питањем 35. Тако, на примјер, питање б. гласи: „Како се међу кључним члановима раздјелује домаћа радња, најприје међу мушкијема и женскијема уопће, затим међу старцима, људима средњета доба и младићима, а с друге међу старијима, удатим, млађим женама и дјевојкама?” Питање под редним бројем 35. гласи: „Које радње испуњавају обично мушкарци у задрузи и како се те радње расподјелују по доби појединца?”³ Очигледно је да је питање 35 сувишно. Оваквих и сличних примјера има још у анкети. Понављања, као што је већ истакнуто, има и између тематских блокова. Тако, на примјер, у тематском блоку, „диоба фамилије и задруге” има по садржају скоро истих или сличних питања као и у одјелку „наследство”.

Понављање питања у анкети може за собом да повлачи више негативних посљедица. Наиме, оно може да дјелује демотивационо на испитаника, тј. да га демотивише, да му анкетирање пређе у досаду. Осим тога, у оваквој ситуацији може да стекне неповјерење према самој анкети кад је у питању њен научно-стручни састав. Понављање питања по систему „Исто то само мало друкчије” може да непотребно оптерети анкету, тј. да је учини претјерано обимном. Претјерано обимна анкета као што је већ истакнуто, унапријед ствара одбојност код испитаника, а, што је још горе, на овај начин се прикупи обимна искуствена евиденција у којој има доста поновљених чињеница. На тај начин може се стећи погрешно увјерење, да се анкетом прикупило обиље адекватних чињеница. Напротив, сериознија анализа открива да у ситуацији понављања питања увијек „измакну” нека значајна, нека питања којима треба прикупити битну чињеницу за анализу предмета истраживања. То значи да на једној страни долази до гомилања непотребних чињеница, а на другој расте дефицит за оним правим подацима. Наравно, све ово не значи да су нотиране негативне посљедице дошле до пуног изражаја у Богишићевој анкети. Но, и поред тога, сматрамо да сваки аналитичар ове анкете, односно њених резултата истраживања, мора имати у виду да је она била у неким дјеловима изложена опасностима од негативних посљедица које за собом доноси понављање.

³ Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији, (Приредио Т. Никчевић), Титоград, 1984., стр. 30.

3. Дефиниција питања

Битна димензија сваке анкете је јасно и прецизно дефинисање питања. Уколико је ово присутно у анкети, утолико је и већа гаранција да она успије. Да би се поставило јасно и прецизно питање, потребно је језик питања прилагодити културно-образовном нивоу испитаника. Осим тога, за прецизно постављање питање је потребно владати материјом која је одређена као предмет истраживања.

Чини се да је претходно нотирани захтјеви Божишић у знатној мјери испунио. Напросто задивљује са каквом лакоћом Божишић поставља питања. Његова питања су директна. Божишић, наиме, не чини фразерске и параграфске залете да би поставио, дефинисао одређено питање. Он директним питањем продре у срж проблема. То чини и кад је ријеч о породичним интимима, о ономе о чему се у дотичној средини нерадо јавно говори. Као илустрацију јасних и директних питања наводимо сљедећа: 1. „Дрва која расту на међама, бивају ли својина обојих сусједа или не“;⁴ 2. „Бивају ли скупштине братственичке, гдје и ко их сабира и ради каквих послова“;⁵ 3. „Како се гласује о рјешењу, да ли једногласно или по већини гласова, или по вишем и мањем упливу особе која заступа то или друго мњење“;⁶ 4. „Бива ли у вас незаконите дјеце? Што је узрок тој појави, како зову такву дјецу“?⁷ Овако постављена питања мотивишу респондента. Она својом јасношћу и прецизношћу напросто „тјерају“ испитаника да да прецизан и искрен одговор. Осим тога, питања су тако постављена да одговори на њих дају употребљиве податке за научно-стручну анализу. Уосталом погледајмо како је респондент за Црну Гору одговарао на већ цитирана питања.

1: „Ако је управ на граници, своина је обоице и беру с њега обоица плод, или га посијеку па подијеле дрва“;⁸

2: „Скупштине су братске бивале. На њима су се опсуђивали и рјешавали сви послови братски, као мирење о рату и миру су сусједним братствима или племенима, ватање вјере, сабирање данка итд. На тим скупштинама бива и суд“.⁹

3: „Гласове не броје нигда, него све иде за онијем који има вишега уплива, а то дакако бивају стари, умни и јачи. И они, кои су се прие противили менију онога који уплива има најпоследњед ће умукнут те се чини да је једногласно. Само кад се претреса оће ли се подијелити комун или не, тада ће и они стари и упливни погледат колико је људи с њим, а колико је против његова

⁴ Исто, стр. 156.

⁵ Исто, стр. 74.

⁶ Исто, стр. 76.

⁷ Исто, стр. 65.

⁸ Исто, стр. 156.

⁹ Исто, стр. 74—75.

мнења, па кад види да су околу двије трећине противне тада ће и он обрнут те ће примит њихово мнење”.¹⁰

4: „Бива. Зове се обично копиле. Кад би неко хтио уљудније говорити, казао би наод. Узрок бива навише кад људима досади то што дома имају, јер мало који Црногорац да није ожењен. Случаи бивају риетки, особито у првашња времена, сада неколико чешће. Ипак, има мјеста од 100 кућа гдје се то догоди неће ни у 50 година један пут. У другијем мјестима бива чешће, особито у Морачи”.¹¹

Као што се види, одговори на постављена питања су веома квалитетни, јер пружају обиље животних чињеница. Из одговора се примјећује и проицљивост респондента, а нарочито из одговора под редним бројем три.

У дефинисању питања Богишић поштује принцип да се прво дефинише опште, затим посебно и најзад појединачно питање. То му омогућује да поступно сакупља чињенице и тиме постепено продре у суштину појаве коју истражује.

У начину дефинисања појединих питања примјећују се одређене мањкавости. То се првенствено односи на чињеницу што се истовремено у једном питању налази мноштво потпитања која се истовремено постављају. Тако, на примјер, у анкети се наилази на овако постављено питање: „Колико има у тако најмногљуднијој кући мушких, а колико женских, и колико ожењених а колико неожењених, колико стараца, колико људи средњета доба, а колико младића, колико дјеце?”¹² Овако постављено питање је рогобатно и може да збуни испитаника. Наиме, одједном се тражи обиље информација од испитаника. На овако постављено питање најчешће се не могу дати прецизне информације. Испитаник не може на сва потпитања да држи у глави и да даје адекватне одговоре. Наиме, логично је да се испитаник у оваквој ситуацији не може сконцентрисати да би на сва могућа питања и потпитања дао подробне и тачне одговоре. Осим тога, на овако постављено питање тешко је срећивати и обрађивати одговоре, односно податке. Према томе, методолошки је исправније одвојено поставити наведена потпитања. То, поред осталог, омогућава већу систематизацију добијених података и већу концентрацију респондента да одговара на постављена питања.

Из претходног произилази да нам је Богишић оставио у наслједство веома важну методолошку поуку или правило. Наиме, његово искуство показује да се питања не могу јасно и прецизно, а то значи и мотивационо, дефинисати, ако се јасно и прецизно не дефинише предмет истраживања иако се сазнајно не влада проблематиком. Истина, у његово вријеме није могао ријешити сва методолошка правила и принципе дефинисања пи-

¹⁰ Исто, стр. 76.

¹¹ Исто, стр. 65.

¹² Исто, стр. 22.

тања у анкети, па је логично што су се ту и тамо поткрадале одређене грешке. Међутим, веома је значајно што је његов поступак отворио могућност за усавршавање и доградњу овог значајног методолошког инструмента.

4. Узорак респондента

Приликом одређивања узрока респондента за анкету коју је спровео 1873. године Божишић се нашао у веома деликатној ситуацији. Наиме, требало је за релативно кратко вријеме спровести веома обимну анкету. То је првјенствено било условљено чињеницом што је требало прикупити обиље података, обиље информација да би будући грађански законик добио животну снагу, односно да би се заснивао на животним изворима. Овакав сплет околности је диктирао Божишићу да се определијели за поуздане информаторе. Ријеч је, наиме, о опредјељењу да се као респонденти (информатори) одреде појединци који добро познају народни живот и обичаје, да су виђени и угледни људи којима се може вјеровати и да су по својим службеним позивима учествовали у судској примјени и тумачењу обичајног права. Да би добио што поузданије информације, Божишић је за сваку област (одређену друштвено-економску и просторну цјелину) одредио по једног извјестиоца (респондента). Тако је за Црну Гору одређен војвода Ђуро Матановић,¹³ за Херцеговину војвода Ђуро Церовић,¹⁴ а за Албанију војвода Марко Миљанов.¹⁵ За поједине одјелке одговоре су давали: војвода Јоле Пилетић за Брда и Пипере и црногорски митрополит Висарон Љубиша за одјелак о црквеном праву.

На основу квалитета одговора који су добијени овом анкетом може се рећи, узевши у цјелини, да је узорак испитаника срећно (добро) одређен. Но, и поред тога, чини се да се можда могао учинити њихов бољи распоред по областима. Тако је, по нашем мишљењу, можда исправније да је Марко Миљанов давао одговоре и за Куче с обзиром да је у Кучима најбоље познавао народни живот и обичаје. То се уосталом види из појединих одговора. Тако, на примјер, на питање: „Жене ли се људи и дају ли своје кћери за људе друге вјере и, ако се догоди, што мисли на-

¹³ Томица Никчевић, у књизи „Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији”, саопштава да је Ђуро Матановић претежно давао одговоре за Стару Црну Гору, односно за Катунску нахију. Међутим, из одговора, из разних илустрација произилази да је он давао одговоре и за Пипере, Куче, односно за цјелу ондашњу Црну Гору.

¹⁴ Ђуро Церовић је одговарао за „За Горњу Херцеговину, тј. од границе црногорске и босанске па до Мостара и Коњичке Њуприје, дакле за готово сву Херцеговину, искључивши Попово и предјеле ближе мора”.

¹⁵ Под Албанијом се овдје подразумијева територија која је обухватала племена Скадарске малесије, односно Груде, Хоте и Кастриоте.

род о таквим женама" ? Ђ. Матановић одговара: „У Кучима при томе није било разлике, него су давали и Латинима и Турцима ћери (Марко Миљанов: много је казано, јер се то не догађа често). Латинима их дају чешће, али Турцима не. А и првима кад их дају, договор је да она остаје у својој вјери”.¹⁶ Очигледно је, а то се види из цитираног одговора, да је Матановићева констатација била преувеличана, непримјерена стварном стању. Такође се уочава да након интервенције М. Миљанова, Матановић донекле мијења исказ. То значи да је ретерирао увидјевши да је исказ недовољно чињенички заснован и да га опомиње човјек који је боље познавао ситуацију у Кучима од њега. У неким одговорима које даје Ђ. Матановић за Брда примјећује се недовољна прецизност и штурост. Вјероватно је то утицало да Богишић у току анкетирања прошири узорак за поједине одјељке и подручја. Тако је за Брда и Пипере укључио војводу Јола Пилетића, а за одјељак о црквеном праву Висариона Љубишу.

Већ је указано да је одабрани узорак за ову анкету био у том сплету околности неминован. Но, такође, треба имати у виду једностраности и мањкавости оваквог узорка и оваквог начина анкетирања. Наиме, овај узорак није ни у ком случају репрезентативан. То за собом повлачи немогућност прикупљања више разноврсних и конкретних чињеница. Другим ријечима, ако једно лице даје релативно кратке одговоре на питања која се односе за подручје са знатним различитостима, онда је немогуће добити податке који би расвијетлили разноликост садржаја одређене друштвене средине, одређене друштвене заједнице.

5. Процес анкетирања

Респонденти које је Богишић одабрао за анкетирање, добили су веома деликатан задатак. Од њих се првенствено тражило обиље информација (чињеница) о најразличитијим димензијама друштвеног живота. Већ је указано на бројност тематских блокова. Према томе, држати у глави толико мноштво чињеница са бројним специфичностима је веома тешко, а још теже изналажење адекватних одговора на толики број питања. Сасвим је логично да је у таквом сплету околности респондент напросто приморан да даје одговоре различитог квалитета, различитог нивоа конкретности и различитог степена употребљивости за анализу.

Многа питања у анкети су тако постављена да се од респондентата тражило да укажу на узроке појаве, да дају ближа и дубља објашњења одређене појаве, одређеног начина понашања, одређеног обичаја, одређене моралне норме и сл. То је заиста био деликатан и одговоран задатак. Одмах се мора констатовати да је задивљујуће како су респонденти давали објашњења за неке

¹⁶ Прави обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији, стр. 46.

појаве. Има се утисак да је ријеч о врсним аналитичарима друштвеног живота. Осим тога, неки се од њих критички односе према пракси суђења. Тако, на примјер, на питање: „Држи ли народ да је христјанска женидба неразрјешива за васколики живот супруга, а ако је раздрјешива за које узроке то може бити”? Извјестилац за Црну Гору одговара: „У приешња времена факта доказују, како је већ казано, да се није држао неразрешивости, али му је сада закон чинио промијенити мнијење. Који су узроци, сада гледај одсјек Црквени одношаји и Извод из протокола сената. Само, треба примијетити да Сердар Јоле мисли да су неправедна два случаја или узрока који уљегоше у практику суда: 1. кад жена или човјек остави свога друга само ради тога што неће више да шњиме живе. Тад их Сенат раздваја те брани обојици да ступе у брак. Криво је то што се не допушта барем невиној страни да у брак ступи. 2. И кад не могу бити заједно исто се тако суди, тј. да се раздвоје, те да се ни он не жени, ни она удава. Криво је овдје што може бити *impotentia relativa*, па се узима као да је *arsoluta*. 3. И кад је муж крив ту половину његову исто јој се даје на уживање, чиме се само разори мужева кућа, а њој се не помаже. Било би боље да јој се допусти удати кад крива није”.¹⁷

Из цитираног одговора се јасно види како је Јоле Пилетић као респондент (испитаник), веома промишљено и аргументовано критиковао праксу суда о нераскидивости брака. Његова промишљања и сада звуче увјерљиво и савремено.

Сваки савремени социолог, а нарочито емпиричар, може позавидјети објашњењима појединих извјестилаца која се односе на суштину појединих друштвених појава. Тако, на примјер, и модерни социолог емпиричар остаје нијем у знак дивљења кад прочита објашњење респондента о разредима или слојевима у Црној Гори. „Разреди бивају, тј. није то определијељено тврдо, непоколебљиво, него у кућама које главарују и ради тога што су јаке и ради броја задругара и људи се паметни и јунаци у њима рађали, па не само домаћин те куће него и сва кућа и гдјеогођ и васколик род одликује се међу нарордом. Таке куће зову се јачица, људска породица (гдје се рађају људи), боље куће, али је све то помично, премда конзервативне природе. Осим та три елемента, многобројност братства и задруге, јунаштва и памети људи који у њима рађаху, има и још четврти елеменат, а то је било богатство, али то је било више у новије вријеме и то у катунској нахији, која је ближе Боке, гдје људи и не јунаци али паметни преотеше мах у цијелом племену (нпр. Матановић у Ђеклићима), јер прије њих би кућа Вицковића од којих посљедњи би Гавро Милов. Уосталом, свака главарска кућа не може бити посве сиромашка, јер већ главарство доноси са собом неке користи, а ис-

¹⁷ Исто, стр. 57.

то тако и множина радника у кући. Пети елеменат може (се) назначити сој, али то је био као пошљедица свијех, или неколицине првијех. Још је и шести елеменат био да човјек која друга својства има којима се одликује, треба да буде смијел, тј. карактеран човјек, тј. то што је рекао да чини извршити, јер страх би му уништавао или обсјењивао друга добра својства.¹⁸

Говорећи о конкретним кућама и појединим племенима у Црној Гори које су се постепено уздизале као виши друштвени слојеви на основу главарства и угледа које су стицале, респондент за Црну Гору даље каже: „Још има један раздијел у народу, наиме, сви прави племеници по крви, нпр. Пипери и Бјелопавлићи, био најгори, држи се нешто више од поселице, који се опет дијеле у Лужане, који су старији на тим мјестима од самих племеника, и позније ускока који се ту населише послје. Сваколици поселице изван племена називљу Пипери и била би увриједа казати поселици да је Лужанин, што му се изван свађе неће ни казат . . . .

Најпослије има још један слој људи који се држе да су најниже феле и то су цигани. Њих има 2—3 куће у племену.¹⁹

Интересантно је у овом контексту казати како извјестилац објашњава задржавање слојевитости у народу, односно које околности утичу да се слојевитост обнавља у једном традиционалном друштву. „Племенски је живот анархичан, те јачи вазда притјешњава слабијега. Тад се међу јачицом налазило људи страдањелих у јачици, који су знали да бране и помању јачицу украте да не чини слабијему зло. Тад су се сви нејачи обраћали ономе паметнијему и праведнијему и јачему да их брани од самовоље друге јачице. На тај начин он прикупља множину слабијих који су га слушали, а тим самим умножавају његову снагу. С друге стране, и праведна ствар коју заступа онај праведнији и паметнији, њега морално ободрава, дочим неправедност и насиље морално другога унижава и тако постане и остане онај први силан. Што се тиче његове куће и братства, то, као што је многобројност рука њему помогла да дође до власти, да стече име, исто тако, будући се он истим презименом зове, и он свој глас и поштовање распростира на сву кућу и братство. Зашто се ипак удружује у тој кући та власт? То бива (1) да млађи, који су у тој кући, вазда лакше (је) учити од онога који је стечен, начине којима се стијече и утврђује; (2) да исти онај и својим примјером и ријечима нука млађи нараштај да иде њиме утртом стазом; (3) да њих самих и част и интерес наука да тим путем иду; (4) по Дарвилу и природно наслеђе својства родитеља. К свему томе придодај укоријењени обичај људи обраћати се к људима те куће и држати је као депозитаријум правде и власти”.²⁰

¹⁸ Исто, стр. 226.

¹⁹ Исто, стр. 227.

²⁰ Исто, стр. 227—228.

Заиста за оно вријеме звучи невјероватно да респондент овако подробно и аналитички прецизно објасни специфичност социјалне стратификације или боље речено социјалне диференцијације у племенском, односно традиционалном друштву Црне Горе. Нарочито су проиљљиво уочени узроци слојевитости и то баш оних који су својствени ратничким и неразвијеним друштвима. Такође респондент веома луцидно учава и зачетак новог елемента диференцијације (слојевитости) — богатство које ће касније све више долазити до изражаја. Друштвена моћ је и овдје уочена као перманентни чинилац диференцијације, тј. она се продужава све до данашњих дана. И овдје је уочена уска корелативна веза између власти (друштвене моћи) и богатства, односно посједовања. Речено ријечима респондента: „Главарство доноси са собом корист (богатство)”.

Осим што се од респондента тражило да објашњавају узроке одређених друштвених појава, од њих се и захтијевало да им искази истовремено буду и уопштени и конкретни. Тако се од њих, на примјер, тражило да кажу проојечни број чланова породице за одређено подручје. Да би се то тачно или приближно тачно исказало, потребно је било и познавати број чланова конкретних породица. Осим тога, за сваки уопштени суд одређеним редосљедом питања тражила се и конкретна илустрација.

У многим одговорима респондентата се примјећује да је претходни захтјев доста успјешно испуњен. То, другим ријечима, значи да су одговори на многа питања, у ствари, генерализације изведене из посебног и појединачног. Такође је уочљиво да су респонденти веома успјешни кад се служе конкретним примјерима. Њихови су, наиме, примјери карактеристични и илустративно убједљиви. Но, овим се не тврди да су захтјеви за општост и конкретност увијек коректно испуњени. Наиме, сасвим је евидентно да у појединим одговорима има онога што ми сада називамо импровизацијом, као и ставова који не одговарају стварном стању, који су у неку руку стереотипни. Осим тога, негдје се примјећује давање општег закључка на основу само једне или малог броја чињеница. Ови су пропусти или грешке напросто неминовност ако се има у виду обимност и деликатност задатака који је респондентима постављен, наметнут.

Из одговора испитаника (респондентата) може се закључити да је у неким дјеловима анкетања било обављено у групи. Наиме, постављена су питања једном респонденту уз присуство осталих. То се може закључити из појединих опаски које неки респонденти дају на одговоре претходног или, пак, на основу тзв. „ускакања” једног респондента у одговоре другог. Већ је једна таква илустрација дата у претходном излагању.

Овакав начин анкетања или боље речено интервјуисања има својих предности, али и недостатака.

Очито је да један респондент у присуство другог тежи да се покаже у што бољем свијетлу као познавалац прилика, као поуздани информатор. Ово је нарочито изражено у традиционалном друштву. Тежња респондента да се покаже у што бољем свијетлу, дјелује као мотивациона снага, држи га у тензији и не дозвољава му да падне у индиферентност.

Интервјуисање једног у присуству другог респондента омогућава интервјуенту да прави реаговање једног на одговоре другог, што може послужити као коректив у процјенивању ваљаности одређеног одговора.

Само присуство једног респондента кад други одговара, врши функцију „присиљавања” да се дају истинити одговори, да дођу до изражаја истинити искази. Ово посебно долази до изражаја кад је ријеч о угледним људима, о моралним достојанственицима.

Но, и поред назначених позитивних карактеристика оваквог начина анкетирања (интервјуисања), он крије у себи и одређене опасности које могу негативно утицати на квалитет добијених података.

Већ је указано да тежња испитаника да се покажу у што бољем свијетлу може бити корисна за процес анкетирања, за добијање што више информација. Но, то може да буде и двосјекли мач. Наиме, претјерана тежња респондента да се што више искаже и покаже може да изроди измишљење, „накалемљене” и исфорсиране одговоре. У том случају објективност, коректност и истинитост могу да се потисну у задњи план. То се у овој анкети понегдје примјећује. У оваквом начину анкетирања неминован је међутицај респондента. Већ је указано на позитивне карактеристике тог међутицаја. Међутим, он садржи у себи неке негативне импликације. То се првенствено односи на чињеницу што онај који први одговара може да оне друге на неки начин занесе и одведе у правац који није карактеристичан за друге, односно да их одведе и задржи на проблеме који нијесу карактеристични за њих, за њихово подручје. Ту и тамо ово се може примијетити и у овој анкети. Но, ипак тај негативан утицај није овдје дошао до неког виднијег изражаја. Ово из разлога што је ријеч о респондентима јаке индивидуалности, о респондентима који су по многим питањима имали чврсто формиране ставове и који су били натпросјечно информисани.

Из претходног излагања се може уочити да постоји мноштво фактора од којих зависи успјешност одвијања процеса анкетирања, односно успјешна комуникација. Међутим, оно што треба посебно истаћи, а што је, у ствари, омогућило да Богишић успостави у току анкетирања успјешну комуникацију са респондентима, јесте његово уважавање личности испитаника. Наиме, из садржаја и начина постављања питања, као и из цјелокупног про-

цеса анкетирања, примјећује се уважавање респондента као моралних личности, као објективних и поузданих информатора. То је управо омогућило Богишићу да респонденти стекну у њега пуно повјерење, да се стекне повјерење у анкетирање као међуљудску комуникацију од обостране користи и заинтересованости.

Осим претходног, успјешну комуникацију на релацији интервјуент-респондент је у многоме омогућио карактер питања за које се Богишић определио од почетка до краја анкете. Ријеч је о томе да су сва питања постављена у „неутралном” облику, тј. не тичу се личности респондента. Прецизније речено, нема ни једног питања у анкети које захтијева од испитаника да изнесе информације о себи, о својим личним интимима и о интимима своје породице. Познато је, наиме, да на та, тзв. „осјетљива” питања испитаници нерадо одговарају, а нарочито у традиционалном друштву. У ствари, таква питања у многоме онемогућавају успостављање истинске комуникације између интервјуента и респондента. Заобилажење таквих питања по нашем мишљењу, Богишићу је помогло да му комуникација тече без већих застоја и тешкоћа. Но, то не значи да таква питања треба постављати у анкети. Напротив, и она су неопходна или, боље речено, незаобилазна. Међутим, постављање таквих питања захтијева од аутора умијеће да се не повриједи личност испитаника и да испитаник стекне увјерење да је анонимност његових одговора потпуна загарантована.

6. Коришћење и обрада резултата анкете

Већ је указано да је циљ анкетирања био двострук: израда Општег имовинског законика и прикупљање чињеница за научну обраду појединих проблема. Овдје се поставља питање у којој мјери су остварени пројектовани циљеви.

6. 1. Коришћење резултата анкете у изради Општег имовинског законика за књажевину Црну Гору

Без двоумљења се може констатовати да су резултати анкете одиграли значајну улогу у конципирању и писању Општег имовинског законика. То се лако може примијетити простим упоређењем резултата анкете и садржаја Законика. Наравно, у неким одјелцима Законика се то јасно примјећује, а у неким мање, а неки су, пак, писани неовисно од резултата анкетног истраживања. Тако, на примјер, одјелци као што су: о најму ствари и уопште о најму или закупу земље; о животињи датој у наполицы, под кесим, на узор; о супони; о спрези; о људима нездрава

ума и расипницима, као и о старатељству над њима; о домаћој заједници; о племену, братству; о сеоској и варошкој општини; о црквама, манастирима и њима сличним уредбама вјере, веома су чврсто ослоњени на резултате који су добијени анкетним истраживањем. Ово неједнако ослањање на резултате анкетног истраживања резултира из чињенице што је Богишић користио и друге изворе података, као што су непосредно посматрање, неформални разговори, затим црногорске (паштровске, грбалске и староцрногорске) исправе, фондови црногорских редовних судова и Сената, као и достигнућа правне науке његовог доба.

Но, погрешно би било везати коришћење резултата анкете само за поједине одјелјке Законика. Наиме, постоји оно што није видљиво на први поглед, а које је знатно помогло Богишићу да Законик сачини и учини га употребљивим у судској пракси. Ријеч је о томе што су му резултати анкете пружили обиље података о цјелокупном друштвеном животу Црне Горе. Посебно је значајан сакупљени чињенички фонд о примарним друштвеним групама, о систему вриједности, о обичајним правилима и сл. Све је то омогућило Богишићу да схвати карактер и суштину Црне Горе као друштвене заједнице, да схвати и објасни утицај живота у основним ћелијама друштва на формирање обичајних правила, као и повратак утицај обичаја на обликовање друштвеног живота. Овим је, у ствари, Богишић испоштовао властито научно-методолошко становиште да се закони не могу стварати без увида у специфичности друштвене средине за коју ће закони важити. То је, по Богишићу, основни предуслов да се закони поштују у народу, да стекну животну снагу. Чини се да ово научно-методолошко правило има трајно значење.

Како је Богишић користио резултате анкете у обликовању конкретних чланова Законика, није у надлежности аутора који је социолошки профилиран. То, наравно, спада у надлежност правника специјалиста за поједине правне области. Међутим, оно што може уочити и аутор који је социолошки профилиран, јесте да је ова област захвална за научне истраживаче из области права. Осим тога, правници практичари могу доста научити од Богишића како се резултати анкете и других истраживања користе за креирање правних норми.

6.2. Коришћење резултата анкете у научноистраживачке сврхе

Резултати анкете из 1873. године нијесу довољно искористићени у научно-истраживачке сврхе. Ово се првјенствено односи на самог Богишића. Богишић, наиме, није довољно искористио обиље чињеница које су му пружили одговори на анкетна питања за научно-истраживачку анализу разних проблема из области

друштвеног живота Црне Горе. Веома је тешко дати одговор због чега Богишић није успио да реализује све научно-истраживачке циљеве које је поставио у овом истраживачком пројекту. Остаје само да се жали што тако врсни истраживач није довршио значајан и захвалан научно-истраживачки задатак. Но, овдје треба имати у виду да и сам Општи имовински законик представља у извјесном смислу научни допринос, нарочито кад је у питању правна историја југословенских народа.

Неки истраживачи, о којима је већ било ријечи, парцијално су користили резултате ове анкете. Другим ријечима, коришћени су као илустрација приликом обраде различитих проблема из правне и обичајне прошлости Црне Горе, Херцеговине и Албаније. Остаје ипак као значајни научно-аналитички задатак савременим и будућим истраживачима да до максимума искористе резултате Богишићеве анкете. О чему је, заправо, ријеч?

Одавно се осјећа научно-истраживачка, па и практична, потреба да се свестрано објасни структура друштва у Црној Гори у другој половини XIX и у првој половини XX вијека. Ово из разлога што се многе савремене друштвене појаве и тенденције у развоју друштвених процеса не могу објаснити и сагледати без темељног и свестраног сагледавања свих аспеката структуре друштва у назначеном периоду. Резултати Богишићеве анкете представљају огроман чињенички материјал који у многоме може послужити да се остваре претходно нотирани циљеви. Наиме, у одговорима на питања у анкети налазе се поуздани показатељи сагледавања суштине породице, сусједства, братства и племена. Дакле, постоји знатан чињенички фонд који може послужити да се сагледају и објасне основне друштвене групе у традиционалном друштву Црне Горе. Осим тога, у резултатима анкете постоји мноштво података за објашњење суштине обичајних норми које дају снажан печат традиционалном друштву. О моралу, односно о систему моралних вриједности, такође, у анкети има вриједних података, вриједних показатеља. О правно-политичкој надградњи, затим о разним институцијама друштва као што су друштвена својина, задружна својина, црква, финансије, крвна освета и умир и сл. У одговорима на анкетна питања постоји доста поузданих информација, поузданих показатеља. Према томе, у резултатима анкете се налазе чињенице које могу послужити за анализу економске и социјалне структуре, правно-политичке надградње и облика друштвене свијести. Наравно, да би се свестрано објаснила структура традиционалног друштва Црне Горе у назначеном периоду, нијесу довољни само резултати Богишићеве анкете. То значи да би се резултати ове анкете требали комбиновати са резултатима истраживања Ердџановића, Јовићевића, Цвијића, Дучића и сл., као и са подацима добијеним из више различитих извора. Овакав

задатак изискује интердисциплинарни тим истраживача као што су етнологзи, етнографи, социолози, правници, економисти, демографи, историографи, политолози, и сл.

6.3. Неопходност обраде анкетног материјала

Да би се резултати анкете могли користити на адекватан начин, чини се да се морају обрадити поштујући принципе савремене обраде. Др Томица Никчевић је учинио знатан напор да приреди цјелокупне резултате анкете. То је истовремено добар издавачки подухват Црногорске академије наука и умјетности. Овај рад је, значи, веома користан јер је, у ствари, припремио анкетни материјал за обраду. То не значи да се, на основу онога што је у поменутој студији презентирано, може сачинити план обраде анкете. Наравно, план обраде зависи од пројектног задатка за чије ће се потребе вршити обрада анкетног материјала. Ако се обрада буде обављала за потребе истраживања које смо у глобалним цртама већ конципирали, онда би требало извршити темељну рекласификацију одговора, односно података. Осим тога, треба сачинити и детаљан систем показатеља. Но, прије рекласификације одговора и израде система индикатора, неопходно је извршити логичку контролу цјелокупног анкетног материјала. Ово тим прије ако се има у виду да на многим мјестима у анкети има противурјечних одговора, противурјечних исказа, да има понављања, да понегдје има и нелогичних одговора. Другим ријечима, логичка контрола се намеће као неопходност јер без ове фазе обраде не могу се ни слједеће фазе урадити како треба, како захтијева методологија обраде ове врсте анкете, овог облика анкетног материјала. Након логичке контроле израде система категорија и индикатора, треба наставити са обрадом онако како то захтијева модерна анализа садржаја докумената. Овакав начин обраде постојећег анкетног материјала сигурна је гаранција да се максимално искористи у научноистраживачке сврхе. Управо због тога обраду резултата анкете не треба одлагати.

Умјесто закључка

Умјесто резимеа претходног разматрања, овдје ћемо указати на однос савремених научних истраживача према Богишићевом методу анкетирања, односно Богишићевом научном методом. Ријеч је о томе како се савремени истраживачи ослањају на методологију коју нам је Богишић оставио у насљеђе.

Многи савремени истраживачи из области правних наука као да су заборавили на фундаментално методолошко правило које је Богишић формулисао, тј. да се ваљане правне норме не

могу креирати, а неке правне норме не могу објаснити и истражити, ако се анкетом и другим емпиријским методама не прикупи довољно чињеничке грађе о реалним животним токовима. Негативне посљедице овога су вишеструке. Доминирајућа негативна посљедица је очигледна ситуација да су многе постојеће норме беживотне, да се не поштују и што се више продукује то се мање поштују. То значи да се животни (друштвени) контекст околности не истражује да би њихово креирање добило научно утемељење и да би оне добиле животне сокове, животну снагу. Имајући ово у виду, просто је несхватљиво да се на многим нашим правним факултетима не поклања пажња емпиријским методама истраживања, односно да се студентима не пружају адекватна сазнања из ове области. То не значи да би Богишићево методолошко искуство, освјежено новим методолошким сазнањима, било од велике користи студентима права, па и научним радницима из области правних наука. Крајње је вријеме да се оно респектује, да се користи.

И социолози су, по нашем мишљењу „заобилазили” богато методолошко искуство које нам је оставио Богишић. Они, наиме, рађе „увозе” „туђа” методолошка искуства него што се наслањају на методолошко наслеђе које нам је оставио Богишић. Наравно, ово не значи да не треба користити савремене методе истраживања — сва достигнућа из области методологије. Но, и поред тога, не смије се заборављати оно што је аутентично, што је никло на нашем тлу, што је примјерено специфичностима нашег друштвеног живота. То је, наиме, оно што треба користити, што треба његовати, што треба усавршавати. Поштовати претходно нотирано, значи стајати на чврстом научно-методолошком тлу.

Novo Vujošević

REFLEXION CRITIQUE SUR LA METHODE D'ENQUETE MENEES
PAR BOGIŠIĆ

Résumé

Ce communiqué présente l'évaluation de l'enquête menée par Bogišić du point de vue des principes scientifico-méthodologiques: concordance du contenu de l'enquête avec la tâche fixée, adaptation des questions aux contenus thématiques de l'enquête, définition des questions, motivation des enquêtés à donner des réponses franches et exactes, adaptation des questions aux caractéristiques des enquêtés au cours de l'enquête et autres.

L'analyse de l'enquête a démontré que Bogišić a largement respecté les principes méthodologiques indiqués. Cela signifie qu'il a formé et construit l'enquête de telle sorte qu'il a atteint les buts fixés avec succès. En effet, une bonne matière de faits a été recueillie ce qui a dans une grande mesure, permis à Bogišić de procéder à l'élaboration du Code Général des Pro-

priétés pour la principauté du Monténégro. De plus, la matière de faits ainsi recueillie représente une source précieuse pour le travail scientifique de certains segments de la société traditionnelle monténégrine, en particulier des groupes sociaux primaires.

Il faut également avoir en vue que les chercheurs contemporains, en particulier les sociologues et les ethnologues doivent dans une plus grande mesure se servir des expériences méthodologiques de Valtazar Bogišić. Cela d'autant plus si l'on considère que ces expériences ont été acquises sur notre sol et qu'elles ont servi d'exemple aux particularités de notre vie sociale.

